

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.3.42>

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ТА ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІСТЬ ПРАВ ЛЮДИНИ, ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ТА ДЕМОКРАТІЇ

Резенкіна Н.О.,

*викладач відділення економіки та бізнесу
ВСП «Харківський торговельно-економічний фаховий коледж
Державного торговельно-економічного університету»,
спеціаліст вищої категорії
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5735-3240>*

Кононенко В.П.,

*д.ю.н.,
професор кафедри міжнародного права та права Європейського Союзу
Навчально-наукового інституту права ДПУ,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6461-7072>*

Резенкіна Н.О., Кононенко В.П. Взаємозв'язок та взаємозалежність прав людини, верховенства права та демократії.

У статті розглянуто становлення, сучасний стан верховенства права та демократії їх взаємозв'язок та взаємозалежність з принципом поваги прав людини. А також важливість дотримання балансу інтересів держави та суспільства для міжнародної безпеки.

Відповідно до ч. 1 ст. 8 Конституції України в Україні визнається і діє принцип верховенства права.

Верховенство права втілюється у правотворчу та правозастосовну діяльність держави, нормативні акти якої мають забезпечувати соціальну справедливість, свободу, рівність.

Верховенство права, будучи одним з основних принципів демократичного суспільства, передбачає судовий контроль над втручанням у право кожної людини на свободу. Верховенство права є невід'ємною частиною будь-якого демократичного суспільства, це панування права в суспільстві. Воно вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Але тільки проголошені права людини, демократія і верховенства права без реальних механізмів їх захисту, процесів та процедур, що мають наслідком відповідні результати, є тільки декларативною категорією. Тому реально діючі механізми підтримання демократії і захисту прав людини, поєднані з конституційним обмеженням влади є головною передумовою демократії.

Демократія гарантує мирний політичний діалог як у внутрішній політиці держави, так і в міжнародних відносинах, що гарантує більш-менш стабільне балансування між інтересами держави та громадянського суспільства.

Права людини, верховенство права та демократія взаємопов'язані та взаємозміцнюються і належать до загальних та неподільних основних цінностей та принципів ООН. Верховенство права є головним чинником реалізації демократії. Зміцнення верховенства права сприяє захисту прав людини та обмежує довільне здійснення влади, що є базовою вимогою сучасної демократії.

Але із трьох розглянутих категорій «права людини», «демократія» та «верховенство права» саме перша є базовою, на яку спираються інші, і саме про це йдеться у Преамбулі Статуту ООН: «Ми, народи Об'єднаних Націй, сповнені рішучості позбавити прийдешні покоління від лиха війни, двічі в нашому житті принесла людству невимовне горе, і знову затвердити віру в основні права людини...»

Ключові слова: верховенство права, демократія, політичний діалог, принцип поваги прав людини, міжнародна безпека, баланс інтересів, агресія.

Rezenkina N.O., Kononenko V.P. Interrelationship and interdependence of human rights, rule of law and democracy.

The article examines the formation, current state of the rule of law and democracy, their relationship and interdependence with the principle of respect for human rights. And also the importance of maintaining a balance of the interests of the state and society for international security.

In accordance with Part 1 of Art. 8 of the Constitution of Ukraine, the principle of the rule of law is recognized and applied in Ukraine.

The rule of law is embodied in the law-making and law-enforcing activities of the state. Regulatory acts of the state must ensure social justice, freedom, and equality.

The rule of law is one of the basic principles of a democratic society and involves judicial control over interference with every person's right to freedom. The rule of law is an integral part of any democratic society, it is the rule of law in society. The state is required to implement the rule of law in law-making and law-enforcement activities, in particular, in laws that must correspond to the ideas of social justice, freedom, equality, etc. But only declared human rights, democracy and the rule of law without real mechanisms for their protection, processes and procedures are only a declarative category. Therefore, actually functioning mechanisms for the maintenance of democracy and the protection of human rights, combined with the constitutional limitation of power, are the main prerequisites for democracy.

Democracy guarantees a peaceful political dialogue both in the internal politics of the state and in international relations. Dialogue guarantees a more or less stable balancing between the interests of the state and civil society.

Human rights, the rule of law and democracy are interconnected and mutually reinforcing and belong to the common and indivisible core values and principles of the United Nations. The rule of law is the main factor in the implementation of democracy. Strengthening the rule of law promotes the protection of human rights and limits the arbitrary exercise of power, which is a basic requirement of modern democracy.

But of the three considered categories of «human rights», «democracy» and «rule of law», the main one is human rights. Others rely on human rights. The Preamble to the Charter of the United Nations states: «We, the peoples of the United Nations, are determined to save future generations from the scourge of war, which twice in our lifetime has brought untold grief to humanity, and to reassert faith in fundamental human rights...»

Key words: rule of law, democracy, political dialogue, principle of respect for human rights, balance of interests, aggression.

Постановка проблеми. В Заяві МЗС України до року з початку повномасштабного військового вторгнення Росії в Україну, опублікованій 24 лютого 2023 р. зазначено, що повномасштабне вторгнення в лютому 2022 р. стало продовженням злочину агресії, яку Росія здійснює проти України з лютого 2014 р., коли вона тимчасово окупувала Автономну Республіку Крим, місто Севастополь та окремі регіони в Донецькій та Луганській областях України. Своїми злочинними діями Росія грубо порушила Статут ООН, фундаментальні норми й принципи міжнародного права, низку двосторонніх та багатосторонніх договорів. Вже рік, як Україна захищає себе та увесь демократичний світ від російського неокolonіалізму, щоденно віддаючи життя своїх найкращих синів і дочок за свободу, демократію та верховенство права [1].

Через тиждень після повномасштабного військового вторгнення Президент Володимир Зеленський в інтерв'ю CNN та Reuters сказав, що сьогодні Україна воює за цінності свободи й демократії. «Війна в Україні – це війна в цілому за цінності: життя, демократію, свободу. Тож це війна в усьому світі», – зазначив Глава держави [2]. Та чи варта демократія цієї боротьби?

Стан опрацювання даної теми. Серед дослідників, які займалися вивченням особливостей захисту прав людини можна виділити таких, як, К.В. Андріанов, В.Г. Буткевич, Т.А. Денисова, Ю.Є. Зайцев, В.А. Капустинський, М.В. Мазур, В.Т. Маляренко, В.Є. Мармазов, П.М. Рабінович, С.Р. Тагієв, Л.Д. Тимченко, С.В. Шевчук, Л.Г. Гусейнов, В. Бертам, Л. Вільдхабер, М. де Сальвіа та багато інших.

Ю. Мірошниченко вивчав баланс інтересів як принцип консенсусної демократії, М. Козюбра опрацював принципи верховенства права і правової держави.

Тематику Неліберальної демократії в системі дефектних демократій досліджував О. Григор'єв.

Між тим, як взаємозв'язок та взаємозалежність прав людини, верховенства права та демократії вивчений не достатньо.

Мета статті – проаналізувати становлення, сучасний стан верховенства права та демократії їх взаємозв'язок та взаємозалежність з принципом поваги прав людини. А також важливість дотримання балансу інтересів держави та суспільства для міжнародної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Історія демократії і традиція її теоретичного осмислення беруть свій початок в давньогрецькому полісі, оскільки поняття «демократія» вперше було застосовано саме там. У перекладі з давньогрецької «демократія» означає «влада народу». У Античній Греції цей термін застосовувався для визначення такого устрою, при якому вільні громадяни мали рівний доступ до управління справами держави-поліса. Причому, участь в управлінні не вважалася правом або обов'язком: воно, скоріше, розглядалося як невід'ємний атрибут громадянства. Антична демократія, таким чином, була одночасно і формою політичної організації громадян (нарівні з тиранією, аристократією або олігархією), і політичною чеснотою. Суспільні ідеали Афін – рівність громадян, свобода, повага до закону і суду – визначати політичну думку не тільки античного світу, але і всього європейського Заходу на протязі наступних століть.

Неоціненний внесок у розробку теорії демократії внесли твори Платона і Аристотеля. На відміну від сучасних трактувань демократії як найважливішої політичної цінності, античні мислителі не виказували особливої прихильності до цієї форми правління, зазначаючи, перш за все, її негативні сторони. Фундаментальною властивістю античних форм демократії був їх прямиий характер, для підтримки якого держава повинна була мати невелику територію, що дозволяло громадянам без особливих проблем відвідувати народні збори і брати участь в політичних дебатах. Однак в контексті свого часу антична демократія була значним досягненням, яке сприяло формуванню теорії демократії та появи в політичних дискусіях такого поняття, як рівні права.

Середньовічні традиції привнесли нові політичні інститути, яких не знали Греція і Рим і без яких не можлива сучасна демократія. Йдеться про парламент і органи місцевого самоврядування. Вперше така система виникла в Англії, Скандинавських країнах, Нідерландах і Швейцарії, коли були створені основи представницьких органів, що заклали фундамент для подальшого розвитку демократичних інститутів. Але демократія – це не тільки певний вид правління. При демократії в суспільстві переважає число людей, готових узгоджувати свої дії з діями інших і враховувати чужі інтереси, визначаючи мету і напрямки своїх власних [3]. Тому розвиток політичної нації можливий лише у демократичній державі, де панує верховенство закону і повага до прав людини [4, с. 155].

Поступово на європейському континенті відбувається послаблення віри у пріоритет закону [5, с. 136] з одночасним піднесенням концепції верховенства права. Відповідно до ч. 1 ст. 8 Конституції України в Україні визнається і діє принцип верховенства права [6]. Верховенство права – це панування права в суспільстві. М.І. Козюбра зауважує, що Україна є чи не єдиною державою, у Конституції якої зафіксоване положення не тільки про правову державу (ст. 1), але й положення про верховенство права (ст. 8) [7, с. 3].

Верховенство права втілюється у правотворчу та правозастосовну діяльність держави, нормативні акти якої мають забезпечувати соціальну справедливість, свободу, рівність. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України. Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи. Справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню. Верховенство права, будучи одним з основних принципів демократичного суспільства, передбачає судовий контроль над втручанням у право кожної людини на свободу [8].

Демократія зосереджується на тому, як суспільства обирають тих, хто буде здійснювати владу, тоді як верховенство права стосується того, як саме здійснюється політична влада. Демократичне правління мінімально вимагає створення уряду від народу або його обраних представників, але щоб діапазон вибору був широким і не обмежувався рамками, нав'язаними ззовні [9]. Основна передумова верховенства права передбачає, що кожен громадянин підпорядковується і підзвіт-

ний закону, включаючи законодавців і державних посадовців. У цьому сенсі верховенство права заохочує державне управління через демократію, створену для людей та людьми, що суперечить концепціям диктатури, самодержавства та олігархії, де ті, хто займає владу та керує, здійснюють це не будучи обмеженими рамками закону [9]. Звісно, такі суспільні порядки не розраховані на верховенство права і взагалі на дію в суспільстві права як системи рішень і правил, спрямованих на забезпечення загальнолюдського спільного блага. Вони не сумісні із соціальними інститутами, включно з міжнародним правом [10, с. 11]. Верховенство права означає підпорядкованість держави і її інститутів праву і його пріоритетність щодо них [11, с. 10], тому розглядають чотири його складові: урядування за нормами права, підзвітність, прозорість та участь громадськості. Особи, яких можуть стосуватися рішення, повинні мати реальну можливість брати участь у їх обговоренні [12, с. 14].

Загальною рисою як демократії, так і верховенства права є те, що це суто інституційний підхід, який нічого не говорить про реальні результати процесів та процедур, навіть якщо останні формально правильні. Тому необхідно проводити фундаментальну відмінність між «верховенством закону», згідно з яким право є інструментом управління, а уряд вважається вище закону, і «верховенством права», що передбачає, що кожен у суспільстві пов'язаний нормами закону, у тому числі уряд і суд. По суті, конституційні обмеження влади – ключова ознака демократії, яка вимагає дотримання верховенства права у межах розробленої консолідованої демократії [13, с. 17].

Верховенство права є невід'ємною частиною будь-якого демократичного суспільства. В рамках цього поняття вимагається, щоб усі, хто наділений повноваженнями ухвалювати рішення, ставилися до кожного з виявом поваги, на основі рівності та розумності й відповідно до закону, і щоб кожен мав можливість оскаржити незаконність рішень у незалежному та безсторонньому суді, де кожен має бути забезпечений справедливими процедурами. Отже, предметом верховенства права є здійснення влади і стосунки між особою та державою [14, с. 171]. Як наголосив Конституційний Суд України (у рішенні від 02.11.2004 № 15-рп/2004), верховенство права – це панування права в суспільстві. Воно вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України [15].

Венеціанська комісія у своїй доповіді «Про правовладдя» вказує на основні права, що пов'язані з верховенством права, а саме: 1) на доступ до правосуддя; 2) на законного і компетентного суддю; 3) бути вислуханим; 4) неприпустимість покарання за одне й те саме діяння двічі; 5) заборона зворотної сили закону, що погіршує стан особи; 6) на ефективні засоби правового захисту; 7) презумпція невинуватості [Див.: 16, с. 82]. Основними елементами верховенства права є законність, юридична визначеність, дотримання прав людини, заборона дискримінації та рівність перед законом [16, с. 83].

Ключовим виміром взаємодії верховенства права та демократії є визнання того, що їх побудова може відбуватись внаслідок взаємодоповнюючих процесів, коли верховенство права визначається у широких, цільових поняттях, а не у вузьких і формальних [17].

У Віденській декларації та Програмі дій, що були ухвалені на Всесвітній конференції з прав людини 25 червня 1993 р., зазначено, що всі права людини є наслідком гідності і цінності, притаманних людській особистості, а остання є центральним суб'єктом прав людини і основних свобод та відповідно повинна бути основним бенефіціаром цих прав і свобод і активно брати участь в їх реалізації. Заохочення і захист прав людини є питанням першорядного значення для міжнародного співтовариства [18]. Положення Декларації хоча й підкреслюють невід'ємність та природність прав людини, пов'язаних з його етнічністю, мовною та релігійною належністю, не усувають фактичної потреби в безпечному існуванні та можливості гарантованого державою функціонування певної ідентичної групи для здійснення таких прав [19, с. 160].

Права людини, верховенство права та демократія взаємопов'язані та взаємозміцнюються і належать до загальних та неподільних основних цінностей та принципів Організації Об'єднаних Націй. Верховенство права є головною ознакою демократії і базується на рівних правах та під-

звітності. Зміцнення верховенства права сприяє захисту прав людини та обмежує свавільне здійснення влади [20]. Права людини – це права, якими користуються люди загалом, і що тягнуть за собою загальний юридичний обов'язок держав дотримуватись їх [21, с. 57].

Із трьох розглянутих категорій «права людини», «демократія» та «верховенство права» саме перша є базовою, на яку спираються інші, і саме про це йдеться у Преамбулі Статуту ООН: «Ми, народи Об'єднаних Націй, сповнені рішучості позбавити прийдешні покоління від лиха війни, двічі в нашому житті принесла людству невимовне горе, і знову затвердити віру в основні права людини...» [22]. Як бачимо, держави-засновниці ООН найважливішою категорією вважають права людини, що розглядалося ними як запорука від війни. Таким чином, захист прав людини і громадянина є міжнародно-правовим обов'язком сучасних держав, які у процесі глобалізації погоджуються на самообмеження окремих суверенних прав на користь наднаціональних структур з метою захисту прав людини. Як наслідок проблема такого захисту виходить за межі відповідальності окремої держави, перетворюючись на справу світового співтовариства та регіональних інтеграційних об'єднань (які встановлюють обов'язкові універсальні правові стандарти) [див.: 23, с. 196], до яких відноситься і Європейський Союз. Глобалізація демократії в останні часи взяла гору, а в Організації Об'єднаних Націй демократія взагалі була описана як право людини [24, р. 9].

Вираженням демократії та гарантом її збереження є мирний політичний діалог, який В. Кононенко розуміє як політико-психологічний процес прийняття рішень шляхом узгодження позицій між владою та громадянським суспільством із складних внутрішньодержавних проблем та забезпечення процесу їх впровадження [25, с. 29]. Але ми вважаємо, що ця формула діє і в зворотньому напрямі – демократія гарантує мирний політичний діалог як у внутрішній політиці держави, так і в міжнародних відносинах, що гарантує більш-менш стабільне балансування між інтересами держави та громадянського суспільства. Як зазначає М. Мірошніченко, баланс інтересів – це водночас і необхідна умова суспільного консенсусу. Лише за рахунок механізмів консенсусної демократії – шляхом взаємних компромісів, бажання почути одне одного й узгодити свої інтереси з інтересами інших людей чи суспільства – можна досягти того стану суспільних відносин, який може характеризуватися як «справедливий» чи «розумний» баланс інтересів [26, с. 29]. Держави, які порушують цей баланс, навіть, з метою забезпечення стабільності, але не поважають права людини та основні свободи, становлять небезпеку для стабільного розвитку міжнародних відносин та плідної співпраці між державами, а зрештою для міжнародного миру та безпеки: держави, які систематично зловживають правами людини, найбільш схильні до агресії. А сама зовнішня агресія суперечить інтересам як самої держави-агресора, так і її населення: вона спричиняє застосування серйозних міжнародних санкцій, які боляче вдарять, зокрема, і по її громадянах, а також потягне за собою серйозне обмеження громадянських прав [27, с. 104-105].

Крім того, саме тяжіння політичної системи до стабілізації (навіть без негативних проявів у вигляді порушення прав людини) може стати причиною утворення неефективних політичних інститутів. Тому важливим атрибутом демократизації є еволюція старих політичних інститутів відповідно до нових обставин та здатність до мирного вирішення суспільних суперечностей. Отже, демократичний зміст передумов підтримання сталого інституційного порядку зводиться до саморозвитку відповідно до мінливих обставин і природної еволюції системи без гострих конфліктів і демонтажу фундаментальних принципів [28, с. 14].

Висновки. Демократія забезпечує мирний політичний діалог як у внутрішній політиці держави, так і в міжнародних відносинах, що гарантує більш-менш стабільне балансування між інтересами держави та громадянського суспільства.

Держави, які порушують цей баланс, не поважають права людини та основні свободи, становлять загрозу для міжнародного миру та безпеки.

Демократія сприяє еволюції неефективних політичних інститутів відповідно до нових обставин та забезпечує мирне вирішення суспільних суперечностей.

Верховенство права, будучи одним з основних принципів демократичного суспільства, передбачає судовий контроль над втручанням у право кожної людини на свободу

Права людини, верховенство права та демократія взаємопов'язані та взаємозміцнюються і належать до загальних та неподільних основних цінностей та принципів Організації Об'єднаних Націй.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Заява МЗС України до року з початку повномасштабного військового вторгнення Росії в Україну. 24.02.2023. URL: <https://poland.mfa.gov.ua/news/zayava-mzs-ukrayini-do-roku-z-pochatku-povnomasshtabnogo-vijskovogo-vtorgnennya-rosiyi-v-ukrayinu> (дата звернення: 20.09.2023).
2. Україна воює за цінності свободи й демократії, тому розраховує на підтримку цивілізованого світу – Президент. Президент України – Офіційне інтернет-представництво. 01.03.2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ukrayina-voyuje-za-cinnosti-svobodi-j-demokratii-tomu-rozrahuje-na-pidtrimku-civilizovanogo-svitu> (дата звернення: 20.09.2023).
3. Дьюї Д. Демократическая концепция образования. Демократия и образование / Пер. с англ. М., 2000. Гл. 7. URL: http://narodnoe.org/old/Classics/Dewey/_01_Dewey_J_Democratic_conception_of_education.htm (дата звернення: 20.09.2023).
4. Українська політична нація: проблеми становлення : зб. наук. ст. / за ред. М.М. Розумного, М.Т. Степика, В.М. Яблонського. Київ: НІСД, 2012. 384 с.
5. Кононенко В.П., Тимченко Л.Д. Забезпечення Європейським судом з прав людини прямої дії норм Конвенції 1950 р. *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини*: матер. 2-ї міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 20-21 вересня 2013 р.). За ред. д.ю.н., проф., академіка Ківалова С.В. Одеса: Фенікс, 2013. С. 131–137.
6. Конституція України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141.
7. Козюбра М.І. Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог. *Наукові записки Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія»*. 2007. Т. 64: Юридичні науки. С. 3–9.
8. Верховенство права: Каталог юридичних позицій Конституційного Суду України (за рішеннями, висновками): Офіційний вебсайт Конституційного Суду України. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/34-verhovenstvo-prava> (дата звернення: 20.09.2023).
9. Ferejohn J, Pasquino P. *Rule of Democracy and Rule of Law*. Cambridge University Press. 2009. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/abs/democracy-and-the-rule-of-law/rule-of-democracy-and-rule-of-law/75BAC4E191A3C268B4928AF3B2C0570E> (дата звернення: 20.09.2023).
10. Міжнародне публічне право: підручник: у 3 т / [В.Ф. Антипенко, Л.Д. Тимченко та ін.]; за заг. ред. В.Ф. Антипенка. К.: НАУ, 2012. Т. 1. 420 с.
11. Липкина Н.Н. Правовые позиции Европейского суда по правам человека относительно свободы усмотрения государств при осуществлении вмешательства в права и основные свободы: автореф. дисс. ... кандид. юрид. наук: 12.00.10. Москва, 2008. 26 с.
12. Збірка навчальних матеріалів курсу для учасників тренінгу «Застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя в адміністративному судочинстві» К.: ВАІТЕ, 2016. 68 с.
13. Linz J., Stepan A. Toward consolidated democracies. *Journal of democracy*. Baltimore, 1996. Vol. 7. № 2. P. 14–33.
14. Верховенство права: Доповідь № 512/2009, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25-26 бер. 2011 р.). *Право України*. 2011. № 10. С. 168–184.
15. Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 № 15-рп/2004 у справі про призначення судом більш м'якого покарання. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text> (дата звернення: 20.09.2023).
16. Бідзіля В.В. Необхідність дотримання принципу верховенства права у нормопроєктуванні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2023. № 77. ч. 1. С. 77–84.
17. Tommasoli M. Rule of Law and Democracy: Addressing the Gap Between Policies and Practices. URL: <https://www.un.org/en/chronicle/article/rule-law-and-democracy-addressing-gap-between-policies-and-practices> (дата звернення: 20.09.2023).
18. Віденська декларація та Програма дій: ухвалена на Всесвітній конференції з прав людини. Відень, 25 червня 1993 р. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/viendec93.shtml (дата звернення: 20.09.2023).
19. Попков Д.О. Політико-інституційні засоби консолідації розколотого суспільства: дис. ... канд. політ. наук: 052. Харків, 2021. 350 с.

20. Rule of Law & Democracy. Rule of Law Alliance. 2016. URL: <http://rolalliance.org/rol-alliance-impact/rule-of-law-democracy/> (дата звернення: 20.09.2023).
21. Яковюк І. Права людини в Європейському Союзі: загальнотеоретичний аналіз. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 1(56). С. 55–64.
22. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду. Міжнародний документ від 26.06.1945. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text (дата звернення: 20.09.2023).
23. Занкевич Н.В. Розхитаний захист прав людини та основоположних свобод в Європейському Союзі. *Молодий вчений*. 2019. № 5 (69). С. 193–197.
24. Nikken Bellshaw-Hógg P., Ayala C.C. *Collective Defense of Democracy: Concepts and Procedures*. Lima: Andean Commission of Jurists, 2006. 124 p.
25. Кононенко В. Внутрішній політичний діалог у демократичному суспільстві. *Вісник Харківського нац. універ. ім. В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології»*. 2022. № 42. С. 27–31. URL: <https://doi.org/10.26565/2220-8089-2022-42-04> (дата звернення: 20.09.2023).
26. Мірошніченко Ю. Баланс інтересів як принцип консенсусної демократії: до постановки проблеми. *Віче*. 2014. № 3. URL: <https://veche.kiev.ua/journal/4058/> (дата звернення: 20.09.2023).
27. Кононенко В.П. Становлення принципу поваги прав людини в Європі, його зв'язок з міжнародною та національною безпекою. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2023. № 75. ч. 1. С. 104–109.
28. Гапоненко В.А. Концептуальна модель передумов демократизації інституційної системи України: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.01; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2020. 32 с.